

XX əsr Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində əhəmiyyətli bir zaman kəsiyidir. Bu hadisələrin ən yüksək zirvəsi, sözsüz ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi - azərbaycanlıların ilk milli dövlətinin - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasıdır. Sonrakı mühüm tarixi hadisələr - 1920-ci il 28 apreldə Azərbaycanın bolşevik Rusiyası və XI Qızıl Ordu tərəfindən işğal, cümhuriyyətin süqutu və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaranması Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoysa da, 70 il müddətində dövlətçiliyimizin əsas atributları qorunub saxlanmış, 1991-ci ildə yeni tarixi şəraitdə isə xalqımız bir daha öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir.

Lakin bütün bu əlamətdar hadisələr Azərbaycan xalqı üçün heç də asan başa gəlməmiş, onun varlığını belə şübhə altında qoyan qanlı faciələr, sayısız qurbanlar, ərazi itkiləri, soyqırımları, deportasiyalar ilə müşayiət olunmuşdur.

Müxtəlif dövrlərdə və siyasi-ictimai şərtlər daxilində yaşanan bütün bu faciələrə təkən verən əsas amillərdən biri və bəlkə də ən başlıcası, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və bu iddiaların həmin dövrün müəyyən güclərinin dəstəyi sayəsində müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilməsi olmuşdur.

Əslində, bütün bu hadisələrin hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlanan dərin tarixi kökləri və səbəbləri var idi. “Gülüstan” (1813) və “Türkmənçay” (1828) müqavilələrindən sonra Rusiyaya birləşdirilən Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsinə və azərbaycanlıların bu torpaqlardan deportasiyasına hesablanmış ümumerməni proqramının həyata keçirilməsi prosesi məhz bu tarixi müqavilələrdən sonra başlamışdır. I Nikolayın maneəsiz olaraq İrəndən və Türkiyədən köçmələrinə imkan verən sə-

“qanlı teatr”; yerli hakimiyyət nümayəndələrinin etinasızlığı və fəaliyyətsizliyi; erməni fitnəkarlığını və hiylələrinin vaxtında tanıya bilməmiş azərbaycanlıların sadələvhülyü və təcrübəsizliyi, habelə silahlarının olmaması; Londonun, Parisin və Amerikanın fəal dəstəyi sayəsində Türkiyə və Cənubi Qafqazın ərazilərində “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədilə ermənilərin muxtariyyətə can atması”.

Diqqətəlayiqdir ki, azərbaycanlı müəllif kitabın əvvəlində hər iki xalqı bu qanlı faciələrdən ibrət dərsi almağa çağırır və belə bir inam ifadə edir ki, onun bu əməyi, hər iki millətə iki il ərzində yol verdiyi “öz səhv və xətasını düşünmək” üçün “mənevi səmərələr və faydalar verəcəkdir”.

Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, ermənilər 1905-1906-cı il hadisələrindən tamamilə başqa dərslər almışlar.

Bakı qırğınından

Xocalı soyqırımınadək...

XX əsrdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı çoxsaylı qətliamlar törədiblər

rəncamlarından istifadə edən ermənilər kütləvi şəkildə Qafqazda, xüsusilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan ərazilərində məskunlaşdılar. 1828-ci ilin martında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri rus hökuməti tərəfindən “Erməni vilayəti” adı altında inzibati vahid şəklində birləşdirilir və beləliklə, Azərbaycan ərazilərində, azərbaycanlı əhali arasında bir erməni anklavı yaradılır. Doğrudur, artıq 1940-cı ilin aprel ayında “Erməni vilayəti” ləğv olunur. Lakin bu, keçən 12 il ərzində “vilayətdəki” erməni əhalisinin sayının 2 dəfə artmasına baxmayaraq, azərbaycanlı əhalinin hələ də üstünlük təşkil etdiyi həmin ərazilərin ermənilər tərəfindən əzəli “erməni” torpaqları elan edilməsinə mane olmur.

XIX əsrin sonlarından “Qnçak” və “Daşnaksütyun” erməni partiyalarının meydana gəlməsi ilə Osmanlı imperiyası və Zaqafqaziya ərazilərində Erməni dövlətinin yaradılmasına yönəlməmiş fəal və yaxşı təşkil olunmuş siyasi-sihali fəaliyyətin əsası qoyulur. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk və irimiqyaslı silahlı çıxışları baş verir. I rus inqilabının başlanması ilə ölkədə yaranan qarışıqlıqdan istifadə edən erməni təşkilatlarının “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq üçün 1905-ci ilin fevralında Bakıda erməni və müsəlman əhalisi arasında törətdiyi silahlı münaqişə az sonra erməni-azərbaycanlı qırğınlarına çevrilir və bütün Cənubi Qafqaz regionunu əhatə edir. Bakı, Tiflis, İrəvan, Gəncə quberniyalarında, xüsusilə Qarabağ, Zəngəzur və digər yerlərdə baş verən və təxminən iki il davam edən qanlı toqquşmalar nəticəsində ən ümumi hesablamalara görə, 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi (158 Azərbaycan və 128 erməni kəndi) dağıdılır, müxtəlif mənbələrə görə 3 mindən 10 minə qədər insan həlak olur.

Maraqlıdır ki, hələ öz dövründə həmin hadisələrin bilavasitə şahidi olmuş bir çox azərbaycanlı xadimlər bu qırğınlarda maraqları olan qüvvələrin məqsəd və planlarını çox dəqiq izah etmişlər. Tanınmış azərbaycanlı ictimai xadim Xosrov bəy Dövlətov yazırdı: “...ermənilər ən ciddi şəkildə tərtib edilmiş proqram üzrə öz arzu və idəyalarını - Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarının bütün dağlıq zolağını kəsin ayırmaq, Qars vilayəti ilə birlikdə Türk Ermənistanına birləşmə və orada müstəqil erməni dövləti yaratmaq - həyata keçirilməsinə hazırlaşdırdılar, lakin Osmanlı və Rusiya hökumətlərinin inco siyasəti və təzyiqlə sayəsində buna nail ola bilmədilər”. Burada azərbaycanlı əhalinin həmin hadisələr zamanı rolu da qeyd olunmalıdır. Belə ki, qəbul edilmiş müxtəlif rəylərə görə, “Daşnaksütyun” kimi “təşkilatı olmayan və plansız hərəkət edən”, kifayət qədər silahlanmamış və ibtidai hərbi hazırlıq keçməmiş azərbaycanlılar o zaman bütün çətinliklərə baxmayaraq, müştəxkil erməni hərbi dəstələrinin hücumunu dəf etmiş və layiqli müqavimət göstərə bildiyidilər.

Qırğınlar yatırıldıqdan cəmi bir neçə il sonra, 1911-ci ildə tanınmış azərbaycanlı ədib Məmməd Səid Ordubadi neft sənayeçisi, milyonçu Murtuza Muxtarovun maddi dəstəyi ilə artıq öz dövrü üçün unikal olan bir sənədlər toplusu - “Qanlı sənələr” adlı kitab hazırlayır. Azərbaycanın bütün bölgələrindən və ermənilərdə daxil olmaqla müxtəlif əhali qruplarından alınmış 245 məktub və digər materiallar əsasında (600-dən artıq mənbə) isti izlərlə yazılmış bu kitabda on minlərlə günahsız insanın məhvinə, minlərlə evlərin, təsərrüfatların, kəndlərin dağıdılmasına səbəb olmuş faciəvi hadisələrin müəllif tərəfindən qərəzsiz xronikası yaradılır. Lakin M.S.Ordubadi faktların və hadisələrin təsviri ilə kifayətlənməyərək, millətlərarası toqquşmalara gətirib çıxaran səbəbləri də təhlil etməyə çalışır və onları belə qruplaşdırır: “Daşnaksütyun” tərəfindən Qafqazda oynanılmış

Azərbaycanlıların göstərdiyi silahlı müqavimət və rus dövlətinin son nəticədə bu qırğınların qarşısını alması erməni millətçilərinə belə bir qənaətin möhkəmlənməsinə səbəb oldu ki, azərbaycanlılar yaşayış əraziləri ilə keçirmək üçün yaxşı silahlanmış ordunun himayəsi altında onların üzərində hakimiyyətə malik olmaq, yaxud ən azı, mövcud hakimiyyətlə və Azərbaycanadakı digər xristian əhali ilə ittifaq yaratmaq lazımdır. Daha sonra azərbaycanlılar üzərində qələbə çalmaq üçün ən əvvəl onların tərkisilah edilməsinə nail olunmalıdır. Bütün qanlı işlər - dinc azərbaycanlı əhalinin kütləvi qırğınları, dəqiq deyilsə, gələcək “Böyük Ermənistan” ərazilərində aparılacaq etnik təmizləmələr artıq işin texniki tərəfi idi.

İstər 1918-ci il qırğınları, istərsə də 1988-ci ildən başlanan faciəvi hadisələr, ermənilərin Azərbaycanda məhz bu qənaət əsasında hərəkət etdiklərini sübut etdi.

1917-ci ildə Rusiya imperiyasının süqutu, daha sonra bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsi ilə Cənubi Qafqazın tarixində böyük siyasi hadisələr və sarsıntılar, o cümlədən daha genişmiqyaslı münaqişə və müharibələr ilə səciyyələnən yeni dövr başlanır. Çoxillik məqsədyönlü işin yekununda erməni ideoloqları Cənubi Qafqazın gələcəyinə dair Qərb dövlətləri və Rusiyanın planlarına “erməni dövlətçiliyi məsələsi”nin daxil edilməsinə nail olurlar. Gürcülərin də öz dövlətini yaratmaq hüququ mübahisə doğurmur. Bununla yanaşı, Cənubi Qafqazın ən çoxsaylı xalqı olan azərbaycanlıların siyasi hüquqları nə Qərb dövlətləri, nə də neftlə zəngin Bakını, ümumiyyətlə, Azərbaycan şəhəri hesab etməyən Rusiya və erməni siyasi qüvvələri tərəfindən qəbul edilmir. Azərbaycanlılar üçün mədərc əlverişsiz olan bu vəziyyətdə “Müsavat” Partiyasının Qafqazın siyasi meydanına çıxması və azərbaycanlıların milli hüquqları uğrunda ciddi mübarizəyə başlaması sinfi mübarizə ideyasını təbliğ edən və keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən Qafqazda, hakimiyyəti ələ keçirmək niyyətini gizlətməyən bolşevikləri, eyni zamanda, tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq planını təcridən həyata keçirən erməni millətçilərinə narahət etməyə bilməzdi.1918-ci ilin mart ayına qədər ermənilər artıq öz əsas niyyətlərindən birini - hələ mövcud olmayan erməni dövləti üçün Cənubi Qafqazın cənub-qərbində - Qars, İrəvan quberniyası, Zəngəzur, Göyçə, Yelizavetpol quberniyasının bir sıra qəzalarında və Qarabağda dinc sakinlərin - azərbaycanlıların sıxışdırılması, zorla qovulması və kütləvi surətdə qırılması yolu ilə böyük ərazilərin yerli əhalidən təmizlənməsini həyata keçirə bildiyidilər. Məsələn, təkə İrəvan quberniyasının 199 kəndi yerli azərbaycanlılar tərəfindən məcburi şəkildə boşaldılmışdı. Lakin gələcək “böyük Ermənistan”ın taleyi şəhərlərdə, o cümlədən Bakıda həll edilirdi.

Həmin dövr V.I.Lenin tərəfindən Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar təyin edilmiş Şaumyan Bakıda sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün hər vasitəyə əl atır, arzu-aşkar “Azərbaycan muxtariyyətini artırmaq üçün müsavatçılar bir yığın xarabalıqlar əldə edəcəklər” kimi bəyanatlar verir. Məhz bu dövrdə bolşevik liderləri ən ciddi şəkildə Bakının və Bakı quberniyasının digər Xəzərənə ərazilərinin Azərbaycandan təcrid edilməsi və daha sonra Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil edilməsi planlarını işləyib həzrləyirdilər. Bakının Azərbaycandan təcrid edilməsi ideyası “Daşnaksütyun” partiyası üçün də sərfəli idi, çünki Cənubi Qafqazda Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının ərazilərinin gələcək erməni dövlətinin tərkibinə daxil edilməsinə dair planlarının

həyata keçirilməsini yüngülləşdirirdi. Beləliklə, Bakıda Azərbaycan milli qüvvələrinin darmadağın edilməsində və bu qüvvələrin sosial bazasının - müsəlman əhalisinin məhv edilməsində özəyi ermənilərdən ibarət olan bolşevik təşkilatlarının və erməni millətçilərinin mövqeləri üst-üstə düşür və ermənilərlə bolşevik hakimiyyəti arasında ittifaq yaranır. Təsədüfi deyil ki, hər iki tərəf qarşıya qoyulan vəzifənin həlli üçün eyni fəallıqla ordu toplanması ilə məşğul olurdu. Erməni ordu korpusunun təşkili və erməni döyüşçülərinin Qafqaza göndərilməsi ilə həmçinin Petroqradda olan yüksək rütbəli erməni hərbiçiləri məşğul olurdular. Məsələn, erməni korpusunun ehtiyacları üçün Petroqraddan bir neçə zirehli qatar, avtomobil, texniki vasitə və sursatlar, hətta sanitar qatırı göndərilməmişdi. 1918-ci il fevralın 6 və 7-də keçmiş Rusiya ordusunun generalları I.Baqramyan və A. Baqratuni, eləcə də “Daşnaksütyun” partiyasının yarıdıcılarından biri S.Zoryan (Rostom) Bakıya gəlirlər. Cəbhədən qayıdan erməni əsgərlərini Bakıda saxlamağa və hazırlanan silahlı vuruşlarda onlardan istifadə etməyə cəhd göstərən Erməni Milli Şurası 1918-ci il mart ayında erməni “Erməni əsgərlərinə” çağırışı ilə müraciət edir və üstüörtülü şəkildə onları silahlarını özlərində saxlamağa və erməni millətinin mənafeyinin müdafiəsi üçün tələb olunan hər yerə təbiiq etmək üçün hazır olmağa çağırır. Eyni zamanda, Bakı Sovetinin Qızıl Ordusunun mövcud

Lakin 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımı yalnız Bakıda mart hadisələri ilə məhdudlaşmırdı. Elə həmin günlər Şamaxıda da azərbaycanlı əhalinin kütləvi qırğınları başlanmışdı. Bakıda olduğu kimi, Şamaxı hadisələri də bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında həyata keçirilmişdi. 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Şamaxıya Bakıdan karvan-karvan silah və hərbi sursat daşınaraq erməni kəndlərinə yerləşdirilmişdi. 3 minlik bolşevik-erməni-molokan birləşmələri 1918-ci il martın 29-dan aprelin 10-dək Şamaxıya kiçik fasilə ilə iki dəfə hücum edərək qədim şəhəri tamamilə yandırır xarabazarlığa çevirir, bütün müsəlman məhəllələrini və evlərini, şəhərdəki bütün 13 məscidi, içərişində sığınacaq tapmış insanlarla birlikdə yandırır, azərbaycanlılara məxsus bütün ticarət və mülki obyektləri məhv edirlər. Şamaxı şəhərinin 21 min 127 müsəlman əhalisinin 8 min nəfərdən çoxu qətlə yetirilir. Şəhərə və sakinlərə 1 milyard rubldan artıq maddi zərər vurulur.

Şamaxıdan sonra qırğınlar Göyçay, Cavad, Ərəş, Nuxa və digər qəzaları əhatə edir, yüzlərlə kəndlər yandırılır, azərbaycanlı əhali soyqırımına məruz qalır.

1918-ci ilin aprel ayının sonundan may ayının ortalarındakı - cəmi iki həftə ərzində türklərə qarşı törətdikləri vəhşilikləri ilə məşhurlaşmış erməni-daşnak zabiti Amazaspın komandanlığı altında yalnız ermənilərdən ibarət 3 minlik hərbi birləşmələri Quba şəhəri və Quba qəzasının 167 kəndində qırğınlar törədərək 4000-dən artıq dinc müsəlman əhalini qətlə yetirdi, yağınları, talanlar və qarətlər nəticəsində əhaliyə milyonlarla rubl maddi zərər vuruldu.

1918-ci il qırğınları yalnız Bakı quberniyasının qəzaları ilə məhdudlaşmayaraq, Gəncə şəhərinin ətraf kəndlərini, Lənkəran, Zəngəzur qəzalarını, həmçinin Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan bütün yaşayış məntəqələrini əhatə etmişdi. Azərbaycanlıların bir xalq olaraq varlığı ciddi təhlükə altında idi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Şaumyan hökuməti Azərbaycan milli qüvvələrinin mərkəzi olan Gəncəni ələ keçirməyə və bununla da “Azərbaycan” məsələsini bir dəfəlik həll etməyə can atırdı. Belə ağır bir şəraitdə Azərbaycan milli-siyasi qüvvələri tərəfindən 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və Azərbaycan xalqının öz milli hüquqları və müstəqilliyi uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qalxması ölkədə siyasi vəziyyəti kökündən dəyişdi. Türkiyənin hərbi yardımı ilə 1918-ci ilin iyul ayında başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi və nəhayət, sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin bolşevik-daşnak-rus hakimiyyətindən azad edilməsi ilə Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin tarixində yeni bir dövr başladı.

AXC hökumətinin Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan ölkə ərazisində müsəlman-azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı, qırğınlar və talan faktlarını araşdırmaq məqsədilə hələ 1918-ci il iyulun 15-də yaratdığı Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası törədilən cinayətlərə dair istintaq işləri ilə birlikdə 50 cilddən artıq sənəd hazırladı. Beləliklə, Azərbaycan xalqının soyqırımı hadisəsinə ilk dəfə olaraq hüquq qiymət verildi, həmçinin siyasi qiymət verilməsi cəhdi edildi. Məhz bu amildən çıxış edərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edildi.

Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalmış kimi faciələr hələ də yalnız tarixin yaddaşına keçməmişdir. Yaşadıqları ölkədə mühüm siyasi təbəddülatlar və sarsıntılar yaşanan zaman hər dəfə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə ayağa qalxan erməni millətçiləri 1988-ci ildə, Sovet İttifaqında güc toplayan yenidənqurma siyasəti dalğısında hələ 1905-1906-cı illər hadisələrindən aldıkları dərsə uyğun olaraq ölkə başçısı M.S.Qorbaçovun ətrafında cəmlənən erməni xadimlərinin dəstəyi və sovet ordusunun birbaşa müdaxiləsi ilə yeni təxribat törətdilər. Müasir dövrdə Azərbaycan xalqı bir daha gözlənilmədən təcavüzə üzlişdi. Yıdırma “Qarabağ məsələsi” ətrafında qaldırılan misli görünməmiş təbliğat, Moskvanın düşünülmüş siyasəti və üzgömrənliyi nəticəsində 200 mindən artıq dinc azərbaycanlı əhali zorla Ermənistandan, öz tarixi torpaqlarından qovuldu, onların bir hissəsi yenə də ağılaşmaz vəhşiliklərə qətlə yetirildi. Yaxşı silahlanmış erməni terrorçuları Qarabağda və Ermənistanla Azərbaycan sərhədlərində genişmiqyaslı müharibəyə başladılar. Mərkəzi hökumət bu silahlı çıxışların qarşısını almaq əvəzinə 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıya qoşun yeritdi, 138 nəfər dinc əhali, o cümlədən qadınlar, qocalar, uşaqlar qətlə yetirildi, 700-dən artıq insan yaralandı. SSRİ-nin dağılması ilə erməni təcavüzü daha geniş vüsət aldı, rus qoşunlarının birbaşa iştirakı ilə Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işğal edildi. 1992-ci ilin fevralında ermənilər Qarabağda qədim Xocalı şəhərini yerlə-yeksan edərək onun dinc əhalisinə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. 613 nəfər qəddarcasına məhv edildi, 421 nəfərə xəsarət yetirildi, 1275 nəfər itkin düşdü və girov götürüldü. Bütün bu hadisələr Azərbaycanın müasir tarixinə “Xocalı soyqırımı” kimi həkk olunaraq “soyqırımı” ifadəsini bir daha gündəmə gətirdi.

Bu gün Azərbaycan dövləti erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı tarix boyu törətdikləri cinayətlər, o cümlədən Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətlərin dünyaya ictimaiyyətinə çatdırılması, bu hadisələrin “soyqırımı” kimi tanınması üçün məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan Azərbaycanın elmi ictimaiyyəti, ilk növbədə həmin məsələlərə məşğul olan Azərbaycan tarixçiləri də bu sahədə tədqiqatlarını daha geniş müstəvidə, zamanın tələbləri şəraitində davam etdirməlidirlər.

Solmaz RÜSTƏMOVA,
tarix elmləri doktoru, professor